

Hány etimológiai megfelelője van a *bánt* igének a lengyelben?*

1. A m. *bánt* (1138/1329 [?]; 1372 u./1448 k.) ige etimológiai megfelelőit megtaláljuk a nyelvterületünkkel szoros kapcsolatban lévő nyelvek többségében, és azokat nagyrészt viszonylag korai átvételeknek tekinthetjük.¹

A legkorábbi ilyen szláv adatokról említést TREML (1929: 309) cikkében találunk – de megemlíti azokat ASBÓTH (1897: 331) is – további forrásmunkák alapján. A többnyire óegyházi szláv elemekre épült nyelven írt 15. századi havasalföldi és moldáviai fejedelmi kancellária dokumentumaiban többször előfordul a szó **ДА НЕ БАНТЪСЕТ** (1413) ’ne bántsá’, **БАНТЪСВАТ** (1421) ~ **БАНТОВАТИ** (1449) ’bántani’ és **БАНТОВАНИЕ** ’bántás’ alakokban. TREML ’zavar, sért’ jelentést rekonstruál.

Korai az ukr. *бантовати* ’zaklat, zavar’ első felbukkasánának éve is: 1444 (SSUM. 1: 86), ami igen közel áll a szó első, jelentésében megbízható Jókai-kódeksbeli magyar feljegyzéséhez. A 15. századból adatolhatóak még a horvát *bantovati* és *bantuvati* szóalakok (SKOK 1971: 108, *bánta* a.; pontos évszám nélkül) ’zaklat; megbánt’ jelentésben; igaz, HADROVICS monográfiája ezt nem támasztja alá, és a szó első horvát feljegyzését Werbőczy István Tripartitumának 1574-es fordításához köti (HADROVICS 1985: 129–131). A szót megtaláljuk HABDELIC (1670) és BELOSTENEC (1740) szótáraiban is ’impedio, molesto, molestiam infero, facesso, gravo’ jelentésben (HADROVICS alapján).

DÉCSY (1955: 454) a cseh szókincs magyar elemeinek szentelt cikkében a szó első feljegyzését a cseh nyelvben 1539-es évszámmal adatozza, s mindezt JUNGSMANN (1835: 69, † *bantugi* a.) szótára alapján teszi. Az évszám azonban nem tekinthető minden kétséget kizáróan biztosnak. Ez utóbbi szótárban ugyanis az említett 1539-es adat Ctibor Tovačovský z Cimburka (1438–1494) nyomtatásban kiadott munkájából való, de a szó jelentését a JUNGSMANN által közölt mondatrészlet korántsem egyértelműsíti, s maga JUNGSMANN is kérdőjelezve magyarázza azt a német eredetű cseh *buntovati* ’alkudozik, szövetkezik’ szóval (ez utóbbi igét jegyzi pl. KOTT 1910: 8). Szemantikai körét így csak feltételezni tudjuk, s nehéz fenntartás nélkül elfogadni DÉCSY (1955: 454) véleményét, miszerint JUNGSMANN

* A jelen cikk egy lengyel nyelven kiadott tanulmánynak (NÉMETH 2012) a magyar olvasó elvárásaihoz igazított és több szempontból bővített változata. A tanulmány jelen kiadásában többek között helyet kaptak azok a kiegészítések is, melyek a Magyar Nyelvtudományi Társaság előadássorozatának keretében 2012. szeptember 18-án elhangzott „Adalék a lengyel nyelv legrégebbi magyar jövevényszavainak kérdéséhez: öle. *bantowac* ’büntet, elítél’ és le. nyj. *bantowac* ’bánt’ – homonímia avagy poliszémia?” című előadásom utáni vita közben hangzottak el, amiért szíves kötelességem köszönetet mondani mindenekelőtt Nyomárkay István és Zoltán András professzor uraknak.

¹ A dolgozatban használt, nyelvekre és nyelvváltozatokra utaló rövidítések: *h.* = horvát; *kfn.* = középfelnémet; *k. lat.* = középkori latin; *kle.* = középlengyel; *K. szlk.* = keleti szlovák; *lat.* = latin; *le.* = lengyel; *m.* = magyar; *ném.* = német; *nyj.* = nyelvjárási; *ol.* = olasz; *öle.* = ólengyel; *rom.* = román.

„a szó jelentését nem ismeri”, hiszen az elemzett szócikk tartalmazza a szó szlovákbeli ’érint’ jelentését is BERNOLÁK (1825: 39) tíz évvel korábban kiadott szótára alapján. GEBAUER (1903) a szót nem jegyzi. BARTOŠ (1906: 12) és BĚLIČ (1989: 81) szótáraiban a *bantovat* (1887) ~ *bantuvat* ~ *byntovac* [sic! -ć] alakokat találjuk: ’1. valakinek a zsebében kutat; 2. valakinek a zsebéből titokban pénzt kivesz; 3. hangoskodik, felébreszt’ jelentésben, s köztük az 1887-es feljegyzés a legkorábbi számunkra is ismert teljességgel megbízható adat.

1561-ből való a szó szlovák megfelelőjének, a *bantovat*’ igének első feljegyzése ’valakit nem illően érintget; érint; nyugtalanít, zavar’ jelentésben (BERNOLÁK 1825: 39; HSSJ. 1: 110–111; SSN. 1: 94), amely egyébként ismert a keleti szlovák nyelvterületen is (VS. 1: 125: *bantovac*).

A magyart körülvevő összes szláv nyelvben megtalálható tehát a szó – mint magyar átvétel. Közös szláv örökségről azonban itt nem lehet szó: igénk a *bán* ige műveltető képzős alakja, s ez utóbbi török eredetéhez nem fér kétség (l. pl. TLH. 1: 96–99).

A 17. századtól a szó megvan a románban is, mégpedig a *băntui* ~ *bîntui* ’1. zaklat; gyötör; nyugtalanít; bőszt; 2. kihasznál; elnyom; 3. üt; pusztít, tönkretesz; 3. próbálkozik; 4. alkudozik, árengedményt kap’ (TAMÁS 1966: 126) igék formájában.

Függetlenül a cseh adatokkal kapcsolatban felhozható fenntartásoktól, a fenti adatok fényében első ránézésre nem meglepő, hogy a szakirodalom egy része a lengyel *bantowac* igét is a 15. századtól jegyzi. A jelen részletre hajló elemzés azonban azt hivatott bizonyítani, hogy a lengyel szóalakok etimológiája bonyolultabb képet mutat, és bizonyos tekintetben a 15. századi magyar átvétel a lengyel esetében túl korainak mondható.

2. A lengyel történeti és tájszótárakban, valamint az etimológiai szakirodalomban a *bantowac* szóalak két jelentésben fordul elő: ’elítél; büntet’ és ’nyugtalanít, zaklat’ értelemben. A második jelentésben a szó jelentős jelentésszűkülésen ment keresztül a lengyel nyelvjáráásokban (a fent említett szlovák és cseh adatokhoz hasonlóan), így tehát számos jelentésváltozata ismert. Azonban az ezen jelentésváltozatok között fellépő különbségek (l. alább) elhanyagolhatók, s a szó etimológiája szempontjából kevésbé fontosak – ellentétben azzal a problémával, hogy az ’elítél, büntet’ és a ’nyugtalanít, zaklat stb.’ jelentéspár milyen viszonyban áll egymással. Első ránézésre nem állnak messze egymástól, s tán ez az oka annak, hogy a kettősséget eddig leggyakrabban poliszém megközelítéssel magyarázták.

3. De vajon tényleg poliszémiairól van-e itt szó? Hogy megválaszolhassuk a kérdést, elsősorban vegyük számba, mit tudunk a lengyel *bantowac* szóalakról.

Az 1475 és 1500 közötti időszakból valók azok az ólengyel adatok, melyeket az ólengyel szótár (SStp. 1: 60) szerepeltet. Ezen időszakból a *bantowac* ige négy helyütt lejegyzett *bantowan* ~ *bantowany* melléknévi igenes alakjai maradtak fenn. Az első infinitívuszi alak 1519-ből származik (SPXVI. 1: 303). Ami azonban etimológiánk szempontjából különösen fontos, az az, hogy a négy

melléknévi igeneves alak közül három olyan szövegkörnyezetben fordul elő, mely viszonylag egyértelműen behatárolja a szó akkori jelentését, amelyet a szótár szerzői 'elítél, *damnare*'-ként fogalmaztak meg. A legrégebb lengyel adatok (eredeti helyesírásban) a következők:²

- 1475 k.: *b a n t h o w a n*, *szlowie szkazan* 'büntetett, azaz elítélt'
 1475 k.: *B a n t h o w a n y* 'büntetett'
 1500: [...] *ludze* [...], *ysz myru nygdzye nye maya, yako szq oszqdzony na szmyerz y czczy odszqdzony, yako tho b a n t h o w a n y*, *ysz gym nygdzye myr nye gesth* '[...] oly emberek [...], kiknek nincs nyugtuk, mivel halálra ítélték, nevüktől megfosztottak, mint a büntetettek, kik sehol sincsenek biztonságban'
 1500: *Gdyby* [...] *czlowyek* [...] *szwan kv pravu, a nye przydzye, a o tho ochtowan, szlowye *b a n c h o w a n*³ *albo zkazan*, [...] *yako go maya kv prawv dobycz?* 'Ha [...] egy ember [...] az igazságszolgáltatás színe elé hívatott, de nem jön, és ezért jogfosztott, más szóval büntetett vagy elítélt, [...] hogy állítsák őt az igazságszolgáltatás színe elé?'

Mint említettem, elemzett szavunkat a 16. századi lengyel nyelv szótárában is megtaláljuk (SPXVI. 1: 303, a *bantowac* '1. üt, testileg bántalmaz; 2. zaklat; 3. büntet' címszó alatt. A szó ilyen jelentésének rekonstruálása azonban óvatosságra inti a figyelmes olvasót. Fontos megjegyezni, hogy a három különböző jelentést a szócikk szerzői egyetlen mondat alapján adták meg (forrása: *Metrica Regni Poloniae*), holott a szóban forgó mondat alapján a szó jelentését nem is lehet pontosan meghatározni:

- 1519: *Item czy pobereznyczy prawych lyvdzy any ymowacz any Bqthowacz any przeskadzacz any ych odzyeracz nyemayq* 'Így hát ezeknek az erdőőröknek az igaz embereket sem elfogniuk, sem b a n t a n i u k, sem zavarniuk, sem azokat meglopniuk nem szabad'

Az ige szemantikai körének ilyen módon történő kibővítése az 1. és 2. jelentéssel, az ólengyel adatok alapján meghatározható pontos jelentéshez képest (az SSStp. megfelelő kötete 13 évvel korábban jelent meg), filológiai szempontból megalapozatlannak tűnik.

² A le. *bantowac* igét a történeti adatok fordításáiban a magyar *büntet* igével adom vissza. A cikk további részében visszatérek még az itt olvasható adatokra, és sor kerül majd a szó jelentésének egyértelművé tételére is. A teljes szövegkörnyezetet az OrtBr. (6: 372, 7: 564) és OrtMac. (98, 112) tartalmazzák.

³ Az ólengyel szótár (SSStp.) szerzői a csillagot (*) szokatlan, hibagyanús vagy hibás írásmódú adat jelölésére használják.

Az 'üt, testileg bántalmaz' és 'zaklat' jelentések hozzáadása valószínűleg azzal magyarázható, hogy a szótár szerzői a több mint hat évtizeddel korábban kiadott ún. Varsói szótárból (SW. 1: 95) vették azokat át. Erre az vall, hogy a varsói volt az első olyan szótár, melyből a szélesebb olvasóközönség megismerhette a 'sért; üt' jelentést, és ami annál is fontosabb, az 1519-es adatot, melyet korszerűsített helyesírásban és rövidített formában tettek közzé: „*Ci pobereźnicy prawych ludzi ani imać, ani B[antować] nie mają.*” (SW. 1: 95). Ezen kívül a varsói szótár utal a szó magyar eredetére is, ami úgyszintén befolyásolhatta a szótári jelentés rekonstrukcióját is.

Mivel az említett mondat nem volt a varsói szótár *bantować* szócikkének egyetlen forrása, abban a szót több értelemben, mégpedig '1. hangoskodik, zörget; ostorral csattint; 2. sért; üt' jelentésben találjuk. Az első jelentéskör világosan tükrözi a (cseh és szlovák nyelvben is megtalálható) lengyel nyelvjárási adatok szemantikáját (a részleteket l. alább), a második pedig a magyar *bánt* igéjét.

A 17. és 18. század első feléből származó lengyel forrásokat feldolgozó szótár (SPXVII/XVIII.) mutatványfüzete nem szerepelteti a szót, az eddig megjelent első kötet pedig még nem jutott el a *b* betűig. Szerencsénkre a *bantować* szócikket megtaláljuk a szótár fejlesztés alatt álló internetes változatában. A szócikk szerzői (DANUTA LANKIEWICZ és WIESŁAW MORAWSKI) F. Birkowskinak a *Kazania na Święta doroczne* című, 1628-ban kiadott nyomtatványában találták rá a szóra; 'átölel, öszszeseper, átrak' jelentésben jegyzik és a magyar *bánt* 'zaklat' igéből származtatják.

- 1628 *I nie obchodzi was to bynamniey / gdy Chrześcíanin ubogi stanie przed okrutnym Zydem / á ono towareczki iego Zydowska reká bántuie / przebira / zabira* 'És nem érdekel bennetek semmi szín alatt az / amikor a szegény keresztény a kegyetlen zsidó elé áll / és portékáit zsidó keze b á n t j a / válogatja / elveszi.'

Ami a lengyel szótáriródmalmat illeti, a *bantować* igét megtaláljuk még RECZEK (1968: 13) szótárában '1. kotorász, kutat; 2. elítél' jelentésben, ami egyértelműen poliszém értelmezésre vall. A 2. jelentés alapja az ólengyel szótárban közzétett, már ismert adatok (SSStp. 1: 60), az 1. jelentést pedig RECZEK a *Fraszki sowirzala nowego* című, 1614-ben Krakkóban kiadott, többnyire vaskos humorú verseket tartalmazó gyűjtemény egyik műve alapján adatozja (l. BADECKI 1948: 184):

- 1614 *M[łodzieniec]: Jedwab to Zosi. || P[anna]: Wezmę go jej, dalibóg go nie będzie miała. || M: Pieniądze dała! || P: Tak żem szczęśliwa!? || M: Tak ci to bywa. Każdy swego upatruje, kto się da użyć, nie żal posłużyć. || P: To szkoda prosić. || M: Nabrałaś dosyć. Nic wy więcej nie umiecie, jedno bantować, muszę pochować.* 'F[iatalember]: Zsófi selyme ez. || K[isasszony]: Elviszem, Isten engem..., nem lesz az övé. || F: Fizetett érte! || K: Ilyen az én szerencsém!? || F: Így szokott ez lenni. Mindenki a magáét figyeli, s aki hagyja magát, azt nem sajnálják kihasználni. || K: Kár hát kérni. || F: Vittél már eleget. Nem tudtok ti mást, csak b á n t a n i , el kell ezeket tennem.'

Mindenesetre az 1519-es adatot RECZEK nem közli, talán éppen a szó azon forrásbeli jelentésének meghatározásával kapcsolatos nehézségek miatt.

A fontosabb lengyel történeti szótárak közül az ún. Vilniusi szótár (SWil.) és LINDE (1807) szótára a szót nem jegyzik.

A mai lengyel nyelvben a szó csak nyelvjárási szinten él. A rendelkezésünkre álló tájszótárakban a szót a dél-lengyelországi, és ezen belül kizárólag a kis-lengyelországi nyelvjárásokban találjuk. Ami jelentésüket illeti, azokat egyértelműen a 'zavar, zaklat' alapjelentés köré lehet csoportosítani; igaz, a jelentésszűkülés helyenként jelentős mértéket öltött. A *bantować* ~ *bańtować* ~ *bajtować* ~ *bańcyć* ~ *buńtować* alakokban előforduló szavunk jelentései következőképpen alakultak: '1. bánt, nyugtalanít; 2. valakinek a lakására beront és az ott lakók tulajdonát képező személyes tárgyakat hangoskodva más helyre rak; 3. valakinek a háztartásában keresgél, matat, sietve keres; 4. hangoskodik, fel-alá jár, veszekszik; 5. huncutkodik, rakoncátlankodik'. A cieszyni, árvai, podhalei, szepesi, szandeci, żywieci, valamint Krakkó környékén használt nyelvjárások adatait tartalmazza egyrészt a két lengyel tájszótár: a KarSGP. (1: 47) és SGP. (1: 361–362), de fontos forrásul szolgálnak BYSTROŃ (1887: 85), HODOROWICZ (2005), KAŚ (2011: 20), KOSIŃSKI (1884), MALINOWSKI (1893), NOWAK (2000) szótárai és szöszedetei is. A lengyel nyelvjárási adatok földrajzi elhelyezkedését az alábbi térkép mutatja:

1. térkép

A *bantować* ige lengyel nyelvjárásokban fellelhető variánsai földrajzi elhelyezkedése (forrás: AUGUSTYNOWICZ-CIECIERSKA 1957; NÉMETH 2008)

4. A felsorakoztatott szláv adatok magyar eredetét nem lehet sem időrendi, sem hangtani, sem alaktani érvekkel megkérdőjelezni. Emellett, az ólengyel adatokat leszámítva, szemantikai szempontból sem lehet kételkedni a szavak magyar eredetében, bár meg kell jegyezni, hogy a 'büntet, elítél' és a 'zavar, háborgat' közötti jelentésbeli különbség sem tekinthető első ránézésre nagynak.

Köztudott, hogy a kölcsönzött magyar igealakhoz a szláv nyelvekben gyakran járul képző; ez esetben ukrán nyelvi talajon *-ovaty* (vö. DEZSŐ 1989: 41), a horvátban *-ovati* ~ *-uvati* (vö. HADROVICS 1985: 55), a szlovákban *-ovat'* ~ *K.*

szlk. *-ovac* (vö. GREGOR 1993: 22), a lengyelben *-ować* (vö. KLEMENSIEWICZ – LEHR-SPLAWIŃSKI – URBAŃCZYK 1955: 246–247) stb. elem járult a magyar szótóhöz. A lengyel nyelvjárási szavakat tekinthetjük közvetlen magyar átvételeknek, de a szlovák közvetítés lehetősége is fennáll (részletesebben l. NÉMETH 2008: 30–32). Igaz, a m. *á* a szlovákban többnyire megőrződik, a m. *á* > szlk. *a* hanghelyettesítésre több hasonló példát találunk, vö. pl. m. *bányász* > szlk. *baňas*, m. *bátor* > szlk. *batorný* (ROCCHI 1999: 33–34, 37), így az sem meglepő. GREGOR (1993: 8) a *bantovat'* és *banovat'* (< m. *bán*) szavakat kivételekként kezeli, de mutatványfüzete kevesebb anyagot dolgoz fel, mint ROCCHI. Mellesleg a rövid *a* hangot a szlovák *bantovat'* esetében tán azzal is lehetne magyarázni, hogy a szó a keleti szlovák nyelvjáráson keresztül terjedt el a szlovák (és cseh) nyelvterületen.

A lengyel nyelvjárási és az azok szempontjából lényeges szlovák adatok magyar eredetéről többen írtak már. Köztük volt a már említettekén kívül MIKLOSICH (1886: 7), HALÁSZ (1888: 252), BRÜCKNER (1915: 147, 1927: 15), KNIEZSA (1934: 64), REYCHMAN (1951: 205, 1957: 382–384), ZARĘBA (1951: 116), AUGUSTYNOWICZ-CIECIERSKA (1957: 197), MACHEK (1968: 46) és ROCCHI (1999: 34) is.⁴ Mindazonáltal a lengyel nyelvjárásokban, valamint a szlovákban és a csehben elő nem forduló óle. 'büntet stb.' jelentést csak néhányan említik. Ez utóbbi szerzők közül DÉCSY (1955: 455) és SCHUBERT (1982: 231) a két jelentéskör poliszém értelmezése mellett érvelnek. WOŁOSZ (1989: 231) és NÉMETH (2008: 31) pedig óvatosabban fogalmaznak, nem találván teljesen megalapozottnak az ilyen értelmezést, de ellenérvvel sem szolgálva.

5. Kissé bonyolultabbá válik a megrajzolt ábra, ha több részlet után kutatunk, mindenekelőtt az ólengyel adatokat illetően. Először is szemantikai megfontolásból megkérdőjelezhető, hogy tényleg magyar eredetű-e a 'büntet, elítél' jelentés a lengyelben. Másrészt még erősebb kétségeink lehetnek a fenti jelentés magyar eredetével kapcsolatban, ha figyelembe vesszük a DE VINCENZ és HENTSCHEL (2010, *bantować* a.) által említett kfn. *(ge)bannt* 'száműzéssel büntetett' szóalakat, mellyel az említett szótár szerzői az ólengyel adatokat magyarázni szeretnék. Mindemellett az általuk közölt középfelnémet adat is komoly magyarázatra szorul. Vegyük górcső alá e két kérdést a továbbiakban.

5.1. A lengyelben a szó jogi vonatkozású 'büntet, elítél' jelentése kizárólag az ólengyel időszakból ismert, méghozzá magdeburgi városi dekrétumok fordításaiból. Bár a *bantować* szó nem szerepel ZAJDA (1990, 2001) a lengyel jogi terminológia történetének szentelt monográfiáiban, a szó jogi vonatkozása kétségbevonhatatlan, s a két 1500-ból származó mondat, a *czczy odszqdzeny, yako tho b a n t h o w a n y, ysz gym nygdzye myr nye gesth* 'nevüktől megfosztottak, mint a b ü n t e t e t t e k, kik sehol sincsenek biztonságban' és a *ochtowan, szlowye b a n c h o w a n albo zkazan* 'jogfosztott, más szóval b ü n t e t e t t vagy

⁴ AUGUSTYNOWICZ-CIECIERSKA (1957) cikke kapcsán érdemes megemlíteni, hogy ugyan a szerzőnő a lengyel nyelvjárási adatok forrásaként a m. *bánt* igét nevezi meg, de azt a m. *bán* ige múlt idejű alakjaként értelmezi. Ennek következtében hibásan mutatja be a le. nyj. *bantować* és *banować* 'sajnál' (< m. *bán*) igék jelentésvizonyát. Jogos hát REYCHMAN 1957-ben megfogalmazott kritikája.

elítelt' nagyon közel áll a 'számúz', 'kiközösít', 'exkommunikál' fogalomköréhez. S épp ebben a jelentésben volt használatban a kfn. *bannen* ige; l. MWb., *bannen* a.: „jmdn. bannen, den Kirchenbann über jmdn. verhängen”. Mi több, a középfelnémet *bannen* többi ismert jelentése, a '1. bíróság elé állít; 2. büntetés veszélye mellett megtilt valamit v. felszólít valamire' (DW. 1: 1115–1117; MhdW. 1: 85; LEXER 1872–1878. 1: 123; LEXER 1943: 9) szintén egyezik az 1475 körüli ólengyel adattal, vö. *b a n t h o w a n*, *szlowie szkazan* 'b ü n t e t e t t', azaz elítelt'. Érdeemes azonban még egyszer hangsúlyozni, hogy az 1519-es adatot, jelentésének bizonytalansága miatt óvatosan kell kezelni, s szemantikai elemzések tárgya aligha lehet.

Másrészről a le. *bantować* 'zaklat, gyötör stb.' jelentése a 17. század elejétől ismert csak. Igaz, az említett 1614-es és 1628-as krakkói nyomtatványokból nem ismerjük meg a szó pontos jelentését, de azt biztosra vehetjük, hogy nem jogi jelentésben használták őket a szerzők.

Azon kívül tehát, hogy a két jelentés különböző nyelvváltozatokat tükröző (vagyis jogi és nem jogi vonatkozású; a bizonytalan jelentésű 1519-es adat is jogi szövegből származik) szövegemlékekben fordult elő, a két jelentéskör elhatárolható kronológiai és nyelvföldrajzi szempontból is.

5.2. A feltételezés, hogy az ólengyel adatok esetében a magyar *bánt* ige átvételéről van szó, nehezen állja meg a helyét a tekintetben, hogy a szónak nincs magyar forrásokból kimutatható jogi jelentése. A rendelkezésünkre álló történeti szótárakban szavunknak '1. bántalmaz; 2. zaklat, háborgat; 3. sért; 3. terhel; 4. hamisan vádol' jelentései ismertek (NySz. 1: 171–172; OklSz. 48; EtSz. 1: 269–270; TESz. 1: 240–241; SzT. 1: 566–568; Gl. 101; EWUng. 78). Az utolsóként említett egyetlen magyar forrásokban előforduló jogi vonatkozású (1560 k.) 'hamisan vádol' (lat. *accusare falso*) jelentést a Gyöngyösi szótártöredékben találjuk – a *patvarkodás* magyarázataként: „Patwarkodny: megh bantany: hamyssen wadolny” (Gl. 101). A 'patvarkodás' jelentésköre azonban eltér a 'büntet, elítél' jelentéstartamától: a vádemelés egy bírósági eljárás kezdetét jelenti, az ítélet pedig annak végét, és az ilyen perlekedést lefolytató eljárás közben különböző hivatalnokok kompetenciájába tartozik a vádemelés és ítélethozás. Persze az a tény is eltávolítja egymástól a két jelentést, hogy ha egyszer valaki *hamisan vádol*, akkor a vádlott elítélése kevésbé valószínű; hamisan vádolva inkább csak 'zaklatni', 'háborgatni' lehet.

Nem valószínű hát, hogy a két jelentést ugyanazon szóval fejezték volna ki a magyarban: a m. *'elítél, büntet' jelentést nem lehet filológiai kimutatni.

Itt még egyszer említést kell tennünk a tanulmány elején mellékesen szóba hozott csa- és kaj-horvát *bánta* szóról. A szó alaktani felépítése nem teljesen világos, de fennáll annak lehetősége, hogy rokon a magyar eredetű h. *bantovati* ~ *buntovati* szóval. SKOK (1971: 108) a szót a 'molesztálás, nehézségek' alapjelentés mellett 'pénzbírság' jelentésben is jegyzi, azzal a megkötéssel, hogy kizárólag az írók nyelvében szerepel. A horvát nyelvi talajon létrejött *bánta* jelentése alapján azonban nehéz a magyarban is egy *'pénzbüntetés, pénzbírság' jelentést rekonstruálni, a *bántás* szó esetében továbbá analogikusan egy *'pénzbüntetés-sel sújt, pénzbírsággal sújt' jelentést a *bánt* esetében – annál is inkább, mivel ez

utóbbi jelentésben a h. *bantovati* ~ *bantuvati* sem ismert. A szó nem hozza tehát közelebb egymáshoz a magyar és ólengyel adatok szemantikáját.

Lehetséges volna, hogy a h. *bánta* 'pénzbüntetés, pénzbírság' jelentése *pénzbírsággal való bántás, pénzbírsággal bánt*-féle szókapcsolatokból jött volna létre? Ilyen szókapcsolatok létezését alátámasztja a forrásanyag, vö. pl.:

(1652) *Ez ideig semmifele a d o z a s s a l e ökeőt nem bantottak melyrwl Ur[funk]tulis leueleket lenni p[rae]tendallyak (SzT. 1: 567).*

Ez esetben jogos volna a gondolat, hogy az óle. *bantowan(y)* 'száműzött' esetében is esetleg egy hasonló folyamat zajlott le, és az egy *száműzetéssel bántott*-féle szókapcsolattal lehetne magyarázható. A magyar nyelvű forrásanyag erre is ismer példát; vö.:

(1652) *Intem Gondviselőimet, Bíráimat, kenézeimet, hogy Jobbagymot illeten exactioval birságlással ne bānczák, se földemről s birodalmam aloll azzal el ne kergessek idegenitcsiék (SzT. 1: 567).*

A horvát és a lengyel nyelvtörténeti adatok között azonban alapvető különbség van: a magyar nyelv a Magyar Királyság területén belül nagy hatással volt többek közt a bírósági jegyzőkönyvek (melyekben a *bánt* ige már csak jelentése miatt is igen gyakran előfordult) nyelvezete által az állam területén használt nyelvekre⁵, ami az ólengyelre nem igaz. A bírósági jegyzőkönyvek fontos szerepét a *bánt* szó elterjedésében pedig elsősorban az mutatja, hogy az ige horvát megfelelője főleg kaj-horvát jogi vonatkozású nyelvmélekekben maradt fenn (l. SKOK 1971: 108), s ugyanez mondható el az ige román megfelelőjéről, amit TAMÁS (1966: 126) expressis verbis le is ír: „Wir glauben richtig gehandelt zu haben, als wir dem Worte unter den Ausdrucken des Rechtswesens einen Platz zukommen liessen”. Semmiképpen sem tekinthetjük azonban a *bánt* igét és szláv vagy román megfelelőit jogi szakszónak, hiszen nincs pontosan leszűkített jelentésük.

Végül kérdéses, hogy a h. *bánta* szó valóban rokon-e a m. *bánt* igével. Bár SKOK (1971: 108) és HADROVICS (1985: 130) is így látja ezt, megfontolandó, hogy nem a m. *bánat* átvételéről van-e itt szó. Ezt alátámasztaná a történeti forrásanyag és a mai nyelvjárási anyag is, vö. (1674) *velike tuge i nevolje, b a n t e i žalosti* 'nagy szomorúság és ínség, b á n a t (?) és fájdalom' (HADROVICS 1985: 130), valamint h. nyj. *banta* 'bánat' (BLAŽEKA–NYOMÁRKAY–RÁCZ 2009: 27). A 'bánat' → 'pénzbírság' jelentésváltozás éppúgy elképzelhető, mint a 'bántás' → 'pénzbírság'. De ami még ennél is fontosabb, a szó jelentésének alakulására befolyással lehettek a (keleti gót eredetű és a kfn. *bannen* igével rokon) k. lat. *bannus* (~ -um) ~ *bandus* (~ -um) 'köztisztiséget betöltő személy megsértéséért kiszabott pénzbírság' (DU CANGE 1678/1883–1887. 1: 556; NIERMEYER 1976: 82) vagy an-

⁵ Az SzT. által összegyűjtött forrásanyagban több jegyzőkönyvrészletet is találunk, vö. pl. 1606-ból: *Az felperes megh találta Gubernator vramot, leuelet hozta, paro[n]tsollia hogy teoruenj vege zakattaig ne hadgia az tizt bantani (SzT. 1: 567).*

nak olasz megfelelői, vö. ol. (13. sz.) *bandire* '1. száműz; 2. felszólít valaminek a megtételére; stb.', *bando* (13. sz.) '1. száműzés (gyakran javak elkobzása mellett); 2. ítélet' (GDLI. 2: 42–43, 45–46; DELI. 1: 112).

Megjegyezzük: további vizsgálatra szorul, hogy a h. *bánta* lehet-e a k. lat. *bandum* vagy az ol. *bando* közvetlen átvétele. NIERMEYER szótára főleg 550 és 1150 közötti időszakból származó források alapján íródott (NIERMEYER 1976: VII), így kronológiai szempontból megkérdőjelezhető a *-d-t* tartalmazó *bandum* mint etimon (DU CANGE 1678/1883–1887. 1: 556 is csak 1024-ből jegyzi), az olasz forrásanyagból pedig nem sikerült kimutatnom a 'pénzbírság' jelentést. LINDE (1807: 50, *bandycya* a.) szótárában, JAMBREŠIĆ (1741) vagy HABDELIĆ (1670) szótára alapján idézett h. *bandisati* 'száműz' azonban minden kétséget kizáróan olasz eredetű, s etimonja az ol. *bandire* 'ua.'

A magyar *bánt* előbukkanása magdeburgi városi dekrétumok lengyel fordításaiiban egy teljesen más jelentésben azért is meglepő lenne, mert a későbbi időszakban a szó a magyaréval nagyjából megegyező jelentésben van használatban. Ha ezt továbbgondoljuk: amennyiben mindkét jelentést a magyarból vezetnénk le, meglehetősen bonyolult szemantikai fejlődést kellene feltételeznünk, hogy megmagyarázhassuk a 'büntet' → 'zaklat' jelentésváltozást lengyel nyelvi talajon. Másképpen fogalmazva: pont az ellenkezőjét kellene megmagyaráznunk annak, ami logikus lenne a magyar *bánt* átvétele esetén. Nehéz a kétszeres átvétel mellett is érvet találni, hisz a magyarban nem találjuk a 'büntet' jelentést.

(Folytatjuk.)

NÉMETH MICHAŁ
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie